

## Г.- Ф. МІЛЛЕР І ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ, АБО ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ ІСТОРИКА В ІСТОРІЇ

*Розглядається участь Г.-Ф. Міллера у підготовці рішення про ліквідацію  
Запорозької Січі 1775 р. і значення цього акту в політичній кар'єрі*

*Г.О. Потьомкіна*

*Ключові слова:* Г.-Ф. Міллер, Г. О. Потьомкін, П. І. Калнишевський,  
Запорозька Січ

В українському історіописанні склалася стійка традиція негативного зображення російського історика німецького походження Герарда-Фрідріха Міллера (1705–1783) передусім як постаті, причетної до ліквідації Запорозької Січі. І оскільки цей акт становив завершальний етап боротьби російського централізму з українським козацьким автономізмом, то й “історіограф російський” піддавався демонізації, припасованій до національного нарративу, в якому “нація” поставала жертвою “імперії”. Не таланило Г.Ф. Міллеру і з оцінками радянських істориків, які зображали його в образі іноземця-“временщика” (бо норманіст) і реакціонера, що протистояв “передовій науковій думці”, уособлений М.В. Ломоносовим.

Інтерес до наукової спадщини вченого впродовж ХІХ – ХХ ст. виявлявся нерівномірно і здебільшого в ракурсі вузько-спеціальних тем, суголосних актуальностям чергового “сьогодення”. Г.-Ф. Міллер не сприймався як історик першого плану, адже його різноматичні напрацювання опинялися ніби в тіні цільного великоформатного нарративу В. М. Татищева. За іронією, власне Міллер, котрий вперше опублікував і ввів до наукового обігу татищевську “Історію Російську”, був творцем цієї “тіні”. Окремі її ділянки висвітлили у пізньоімперській і радянській часи С.М. Соловійов [49], Н.В. Голіцин [26], С.Б. Бахрушин [21], А.І. Андрєєв [15; 16; 17], М.А. Алпатов [14], В.Г. Мірзоев [43], А.Х. Елєрт [54] та ін., кожен з яких наголошував на недостатній оцінці наукової спадщини Міллера. Зокрема, С.Б. Бахрушин (1937 р.) писав: “Г.Ф. Миллер во многих отношениях недостаточно оценен в нашей специальной литературе. Его значение в русской историографии очень крупное. В лице Миллера историческая наука России порывала с наивными и безграмотными методами феодальной историографии и переходила к более совершенным научным приемам буржуазной исторической науки Западной Европы” [21, с. 6].

Інтерес російських істориків до наукової спадщини вченого стрімко зріс на зламі ХХ – ХХІ ст., спричинивши зміну усталених ієрархій наукового простору: Г.-Ф. Міллер переходить в категорію істориків першого плану. А.Б. Каменський [36], А.Г. Готовцева [28], С.С. Ілізаров [34; 35], В.І. Федорова [51] та ін. проаналізували його діяльність як історика, архівіста, археографа, редактора перших у Росії громадських і наукових періодичних

видань, дослідника давньоруських літописів, генеалогії російських родів, історії, етнографії та географії Сибіру і Далекого Сходу і багатьох інших предметних областей. Відзначення 300-річного ювілею Г.-Ф. Міллера, що у 2005 р. з розмахом проходило у різних регіонах Російської Федерації [44, с. 177–178], було не лише символічним актом тодішнього зближення РФ і ФРН, але й виразом його непересічного значення для сучасної російської держави і суспільства.

Українським історикам праці Міллера були відомими здебільшого за публікацією О.М. Бодяньського, котрий відібрав і видав у окремому томі його напрацювання щодо історії України [40]. Однак, за незначним винятком, вони ще не стали предметом спеціального дослідження. Н.В. Полонська-Василенко розглянула деякі публікації Міллера про Запорозжя у окремому нарисі, надто критично оцінивши їх як просту компіляцію “Історії про козаків запорозьких” (автором якої вважається кн. С.І. Мишецький) [47, с. 12–27]. В іншій праці цієї дослідниці Міллер розглядався як автор маніфесту Катерини II про ліквідацію Січі [48]. Нещодавно з’явилися публікації О.В. Яся, В.М. Андрєєва, А.М. Бовгирі, котрі висвітлили вплив “історіографа російського” на українське історіописання кінця XVIII – першої чверті XIX ст., представлене творами Василя Ломиківського [22, с. 13, 27] та Дмитра Бантиша-Каменського [18, с. 3, 24; 55, с. 171, 176].

Даною статтею робиться спроба окреслити роль особистості названого історика в історії – як науковця, чиї історичні праці стали інструментом безпосереднього впливу на досліджуваний процес. Передусім нас цікавить участь Г.-Ф. Міллера у підготовці рішення уряду Катерини II про ліквідацію Війська Запорозького – як посадової особи, що очолювала відомчий архів Колегії іноземних справ Росії і входила в ті чи інші відносини з іншими посадовими особами імперії. Вістря нашої уваги зосереджено на діяльності Міллера як науковця, котрий піддав критиці документи, якими запорожці обґрунтовували легітимність свого устрою і законність власних територіальних володінь. Тим самим він не тільки створив історико-юридичне підґрунтя для рішення про ліквідацію Січі, але й випрацював певну модель історіописання, що впродовж тривалого часу визначала бачення Запорозжя як спільноти, порожньої на вміст будь-яких ознак культури та цивілізації.

Г.Ф. Міллер був фактично першим фаховим істориком Запорозжя, котрий поєднав критику історичного джерела з раціоналістичною теорією. Проте його просвітницький раціоналізм виступав не лише в ролі теорії пізнання, але й у якості засобу впливу на досліджувану реальність. Просвітницьке уявлення про “розумність” соціального устрою, містило переконання в доцільності виправлення “нерозумного”. Відтак просвітницький розум містив величезний репресивний потенціал, оскільки оголошував “нерозумним” усе, що виходило за межі уявленої просвітителями норми. У Міллера переконання в правильності наукової теорії та вірогідність Російській імперії не входили в суперечність, навпаки, саме

імперію він вважав за інструмент усунення “нерозумного”, уявленого засобами теорії; тим більше, що це “уявляння” здійснювалося в часи “просвітленого” правління Катерини II. Відтак, ліквідація Січі стала результатом поєднання репресивної теорії з імперською практикою.

Теоретичне значення питання про роль особистості історика в історії рельєфно відтіняється на тлі проблеми взаємовпливів літератури і політики. Едвард В. Саїд, Ева М. Томпсон, Андрій Л. Зорін продемонстрували спроможність літератури формувати і підтримувати функціонування імперського дискурсу, бути співучасником імперських завоювань і забезпечувати символічне привласнення територій, які імперія здобувала політичними засобами. За висновком А. Зоріна, література створює образну картину світу, що слугує за джерело “сировини” метафорики, з якої держава виробляє ідеологічний продукт. Останній же є водночас і інструментом управління державою, і маркером її простору, і засобом її самопрезентації [29, с. 160; 33]. Тобто діяльність Міллера можна розглядати як участь історика у конструюванні імперського нарративу, що здійснював символічне привласнення простору і аннігіляцію наявних у ньому соціокультурних укладів. Оцінити величину його впливу як у сфері чинної політики, так і в пов’язаній з нею культурно-ідеологічній площині, можна лише після розгляду контексту його діяльності.

Мабуть, неможливо окреслити складний комплекс причин “атакування” Січі, якщо розглядати цей акт виключно у контексті поетапної ліквідації Російською імперією української козацької державності. На наш погляд, потрібні інші, принаймні ширші контексти, оскільки Військо Запорозьке було не тільки частиною Гетьманської держави, але й однією зі спільнот степового порубіжжя, стосовно яких царат вибудував управлінську модель, дещо відмінну від тієї, що застосовувалася у Гетьманщині.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. царський уряд зіткнувся з крайнім загостренням проблеми управління прикордонними спільнотами. Затяжний характер цієї війни значною мірою був обумовлений ускладненням ситуації на степовому порубіжжі, населення якого виступило проти зростання державної регламентації, як прямого наслідку курсу Катерини II на посилення централізації імперії. Один із перших симптомів активізації центробіжних тенденцій на степовій периферії стався у серпні 1769 р., коли калмицька кіннота самовільно залишила верхів’я р. Конки, оголивши фронт і дозволивши кримськотатарському війську здійснити спустошливий напад на Присамар’я [10, арк. 6–6 зв.]. Масова міграція калмиків з Нижнього Поволжя до Джунгарії 1771 року спричинилася не тільки до того, що російська армія втратила значну частину легкої кавалерії в самий розпал війни, але й мала наслідком запустіння поволзьких степів, які вже не можна було контролювати через підвладну Росії калмицьку родову аристократію. Прикрощів Петербургу додав ще й отаман Війська Донського Степан Єфремов, котрий, окрім інших “самовольств”, пригальмовував мобілізацією донських козаків [10, арк. 70–70 зв.]. І хоча покарання С. Єфремова (як застережна

демонстрація імперської сили фронтирним елітам) дозволило утримати Військо Донське під контролем, на інших ділянках степового порубіжжя – Поволжя і Приуралля – незабаром спалахнула антиурядова війна під проводом Омеляна Пугачова (1773–1775), що завдала сильного удару всій системі управління “окраїнами”.

Доки тривала війна з Османською імперією і Пугачовим, російський уряд намагався не ускладнювати відносини із запорозькими і донськими козаками. Обидва козацьких війська дратувалися створенням нових губерній та військових поселень на суміжних землях, що спричиняло скорочення козацької ойкумени. Можна припустити (оскільки нам невідомі порівняльні дослідження цих козацьких військ у XVIII ст.), що реакція запорозького козацтва була більш радикальною: чинилося руйнування поселень і службових об’єктів (карантинів, облаштувань для форпостів, застав тощо), створених регіональними агентами імперської влади. Однак царат утримувався від репресивних санкцій щодо запорозького козацтва і обмежувався лише наказами кошовому отаманові припинити руйнування поселень Новоросійської та Слобідсько-Української губерній, наголошуючи, що з настанням більш спокійного часу буде здійснено справедливе розмежування земель. Прикметно, що без наслідків залишився складений у 1767 р. донос полкового старшини Павла Савицького, який сповіщав про намір кошового отамана Петра Калнишевського перейти до турецького підданства. Так само уряд не відреагував і на те, що кошовий восени 1768 року самочинно приймав турецьких послів. Ці та решта інших дражливих питань були відкладені до закінчення війни.

До обережності у висновках щодо Січі імперський уряд примушувала і та обставина, що запорожці посилялися на документи, котрі містили юридичні посвідчення щодо володіння спірними землями і недоторканості внутрішнього управління Запорожжя. Ще у 1765 р., при підготовці поїздки до імперської столиці, Калнишевський підписав “чолобитну” на ім’я Катерини II з проханням затвердити територіальні володіння Війська Запорозького. Аргументом щодо законності такого володіння було посилення на надання Війську Запорозькому володільницьких прав на землю короля Стефаном Баторієм, буцім засвідчене у грамоті від 10 серпня 1575 р., що була підтверджена універсалом гетьмана Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. [12, арк. 8–8 зв.]. У “чолобитній” наголошено, що саме з цими правами запорожці за царя Олексія Михайловича добровільно перейшли під владу Російської держави, а не були підкорені в результаті завоювання. Відтак, російській самодержиці пропонувалося підтвердити вже існуючі права запорожців та захистити їх від незаконних посягань. Така ж структура аргументації викладалася запорозькими депутатами на Комісії для створення нового Уложенія 1767–1768 рр. Ця формула практично без змін відтворюється у запорозьких офіційних листах першої половини 70-х років XVIII ст. Так, 23 грудня 1771 р. з Січі надіслано чергове клопотання про отримання царської грамоти на підтвердження земельних володінь

запорожців; приводом для її підготовки стало будівництво Олександрівської фортеці, що призвело до нових вилучень козацьких земель [45, с. 205–208]. Теза про те, що “землями и имеющимся на оних пришли Войско Запорожское Низовое, с под полской корони под державу выйсочайшаго Всероссийского ВИВ престола в покровительство” була покладена в основу аргументів, викладених у листі кошового отамана від 12 березня 1774 р., з яким полковий старшина Антон Головатий їздив до катерининського двору [4, арк. 1].

Укладення мирного договору в Кючук-Кайнарджі впритул наблизило царат до розгляду запорозького питання. 22 травня 1774 р. Катерина II підписала адресовану П. Калнишевському грамоту з оголошенням свого наміру “прекратить ... все возставшия в нашем краю по причине границ замешательства”; до підписання спеціального указу кошовий отаман мусив “воздержаться от всякаго своевольства и оставитъ спокойно ... все настоящия селения”, а також відрядити “двоих или троих депутатов, знающих земли и права войсковыя, и снабдя их всеми документами.” У грамоті наголошувалося, що справа може бути вирішена і на користь запорожців: “Повелим мы особенно право ваше разсмотримъ и сходственно с правосудием удовлетворитъ претензии вашей, если она найдется справедливою” [25, с. 1–2]. Зазначене є прямою вказівкою на те, що навесні 1774 р., коли мирний договір з Портою ще не був підписаний і повстання кримських татар, підтримане турецьким десантом, могло перекреслити успіхи росіян у Криму, імператриця не була готовою до радикального рішення щодо Запорожжя.

Нещодавно Ольга Єлисеєва виклала думку про те, що рішення про ліквідацію Січі було прийняте ще влітку 1774 р. Грунтуючись на мемуарах А.Н. Самойлова [31, с. 628], дослідниця зазначає, що перед тим як доручити Г.О. Потьомкіну підготувати відповідний маніфест, Катерина II надала йому на те “височайший рескрипт ... роком раніше, 21 липня 1774 року, але Потьомкін “притримав” його до більш зручного часу” [31, с. 164]. То ж слід розглянути докладніше, наскільки імовірним був саме такий перебіг подій. Отже, 22 червня 1774 року Катерина II надсилає Потьомкіну указ про припинення заснування нових поселень у Новоросійській губернії до остаточного вирішення питання поземельних суперечок: “чтоб все зачатые по ныне там селения остались в настоящем положении, и как сии отнюдь распространяемы не были до точного впредь о том соизволения нашего” [25, с. 2]. Тобто, і Військо Запорозьке, і Новоросійську губернію імператриця, здається, поставила в однакові умови. 30 червня 1774 року Державна рада (Рада при височайшому дворі) заслухала рапорти київського генерала-губернатора Ф. М. Воєйкова про “нові наглості запорожців” у Новоросійській губернії. Будучи присутнім на її засіданні, Г. Потьомкін повідомив, що вже відпустив на Січ запорозького старшину з “известным прошением” і писав до кошового згідно з царською грамотою [11, арк. 203 зв.] (йдеться про грамоту Катерини II від 22 червня). 22 липня Сенат постановив відіслати на розгляд новоросійського губернатора Г. Потьомкіна екстракти про збитки, завдані запорожцями мешканцям Новоросійської губернії, і карту з означенням меж

цієї губернії, що були отримані Військовою колегією від Ф. М. Воєйкова [9, арк. 5–5зв.].

На перший погляд, це була звичайна управлінська процедура передачі справи посадовій особі, що мала повноваження її розглядати, адже Військо Запорозьке не підпорядковувалося Військовій колегії (на відміну від Війська Донського), а питання стосувалося власне Новоросійської губернії. Запорожжя на той час залишалося у віданні Колегії іноземних справ та Малоросійської колегії, яка з 1764 р. від ліквідованої Гетьманщини перебрала на себе контроль над ним. Однак їхні керівники (першої – М.І. Панін, другої – П.О. Рум'янцев), на диво, не були залучені до розгляду справи. Катерина II відкорегувала функціональні обов'язки найвпливовіших царедворців на користь свого фаворита. Рапорт про отримання екстрактів та карти, надісланий Г. Потьомкіним у Сенат 29 липня того ж року з позначкою “по секрету” [9, арк. 9], засвідчує, що ця, як донедавна вважалося, ординарна справа відтепер набула екстраординарного значення. Генерал-аншеф, новоросійський генерал-губернатор “и войск тамо поселенных главный командир” Григорій Потьомкін отримав виключні повноваження вирішувати запорозьке питання. Вочевидь саме на це йому дала санкцію Катерина II, а не на підготовку ліквідації Січі. Наголосимо, імператриця вивищувала Потьомкіна задля зміцнення свого одвічно хиткого становища на троні, з цією метою вона тихцем і малими частинами вилучала повноваження великих сановників, передаючи їх своєму партнеру по управлінню імперією. До речі, партнеру тимчасовому, як, власне, й попередні її фаворити, у тому числі й Григорій Орлов, котрий майже 10 років поспіль вважався «непотоплюваним дредноутом», а врешті-решт опинився на приколі придворного життя. То ж Г.О. Потьомкін – дарма що фаворит – лишався службовцем, котрого будь-якої миті могли змінити на іншого, більш корисного як для імператриці, так і для імперії. Причому не завжди ці поняття співпадали.

Вибір фаворита був політичним вибором імператриці, котра завжди балансувала між придворними угрупованнями, намагаючись утримати себе в ролі арбітра, що підноситься над ними, не перетворюючись на знаряддя одного з них. Фавор і стрімкий кар'єрний злет Г. Потьомкіна розпочався з січня 1774 р.; Потьомкін був ставлеником П.О. Рум'янцева, “партія” якого протистояла Орловим і підтримувала Паніних. Однак після відвідання Катерининих покоїв, він продемонстрував готовність “залишити своє угруповання, з яким його пов'язувала тільки потреба, і проводити лінію, вигідну самій государині, укріплюючи, таким чином, лише її владу” [31, с. 118]. Скоро він сам став важливим чинником придворної конкуренції, зокрема після того, як протиставив “Північній системі” Микити Паніна “Південну систему”, на основі якої згодом виріс “Грецький проект”. Тим самим, він потрапив в ситуацію конфлікту з керівником зовнішньополітичного відомства, котрий, до того ж, активно протидівав фаворитизму й тяжів до конституціоналістських обмежень монархії [39, с. 77–82].

Зіпсувалися у нього стосунки і з великим князем Павлом Петровичем, вихованцем М.І.°Паніна. Зі зрозумілої причини нового фаворита не любив Григорій Орлов, котрий, на противагу його намірам, підтримував запорожців [32, с. 73], проте вплив останнього при дворі на той час часу неухильно зменшувався. Серйозним супротивником Потьомкіна був президент Комерц-колегії Олександр Романович Воронцов, оскільки, як вказує О. Єлісєєва, “на Півдні Росії в результаті приєднання нових земель утворився цілий регіон, що випадав з-під прискіпливого контролю президента Комерц-колегії” [31, с. 393]. О. Р. Воронцов був прибічником централізації і усунення митних імунітетів, якими користувалися окремі регіони імперії, що мали власні закони. Зокрема, він активно сприяв інкорпорації Ліфляндії і Естляндії [39, с. 509–510]. “Митний імунітет” Запорожжя не міг не дратувати графа Воронцова, та, разом з тим, не в його інтересах було допустити, щоб на зміну запорозькій вольниці прийшло мало чим обмежене свавілля правителя Новоросії. Втім, з усіх перелічених осіб у відомих нам джерелах зазначаються лише Микита Панін та Григорій Орлов як противники ліквідації Січі, чого добивався Григорій Потьомкін.

Ізабель де Мадар’яга відзначає прикмету поведінки Потьомкіна, обумовлену “ненадійністю його становища” протягом усього часу перебування у фаворитах Катерини: він лихоманливо накопичував багатства і намагався ствердитися на теренах, що не були під суверенітетом Росії, однак все більше опинялися під її впливом (Курляндія, Річ Посполита, Молдова і Волощина), титули цих країн були предметом особливого його жадання [39, с. 555–556]. То ж його приватний інтерес до Запорожжя (зважмо ще й на отримання гетьманського титулу в 1790 р., який Катерина дозволила не без кпинів) міг не співпадати з інтересами імперії, тобто з прагненнями імператриці Катерини II. Не факт, що влітку 1774 р. Катерина II була готова піти на ризик ліквідації Січі, маючи складну ситуацію в Криму, ще не ввійманого О. Пугачова, придворні угруповання, роздратовані стрімким злетом Г. Потьомкіна. То ж Г. Потьомкін, котрий на початку свого фавору вперше взявся за серйозну справу імперської ваги і, ризикуючи в разі невдачі болісно впасти на слизькій долівці імперського двору, потребував на виключно надійні аргументи. Такі аргументи надав йому придворний історіограф Г.-Ф. Міллер.

Згідно з указом Катерини II від 22 червня 1774 р., Потьомкін мусив переслати на Січ адресовану запорожцям царську грамоту від 21 червня 1774 р. [25, с. 2]. Проте він визнав за потрібне у власному листі (“предложеніи”) викласти Калнишевському вимогу імператриці, навіть не надсилаючи копію її розпорядження (що було усталеною практикою). Копію зазначеної грамоти запорозькі депутати добули у Москві й відправили кошовому отаманові тільки 1 квітня 1775 р. [13, арк. 43–43 зв., 46 зв.]. Це означало, що вже відбувся перерозподіл повноважень щодо Запорожжя центральних та регіональних урядів імперії; якщо раніше пов’язані з Січчю питання входили до компетенції київського губарнатора (як представника

Колегії іноземних справ) та Малоросійської колегії (як наступниці гетьмана), підзвітної Сенатові, тепер вони зосереджуються в руках Потьомкіна, котрий будь-якої хвилини дня і ночі мав доступ до імператриці. З 31 травня 1774 р., коли він став новоросійським генерал-губернатором, вплив київського генерал-губернатора Воєйкова і президента Малоросійської колегії Рум'янцева на запорозькі справи стрімко зменшився [32, с. 73]. Проте граф П. О. Рум'янцев на той час, вочевидь, ще вважав Г. Потьомкіна членом своєї придворної партії і сприяв його заходам щодо Запорожжя.

Навряд-чи запорожці “передчували” скору ліквідацію Січі, як про це часто пишеться в історичній літературі. Мова йшла про землі, суміжні з Новоросійською губернією, які вони ризикували втратити, а не про долю всього Війська Запорозького. Проте й сама можливість територіальних втрат (адже в катерининському указі прямо говорилося, що давня проблема мала бути вирішена “единожды навсегда”) була підставою, більш ніж достатньою для неабиякого хвилювання. Покладання особливих надій на останню запорозьку депутацію простежується у формі, в якій Петро Калнишевський звертався до її учасників у листі від 24 січня 1775 р. – “навсегдашние благодетели...” [13, арк. 35], котра раніше не використовувалася кошовими отаманами стосовно своїх підлеглих.

До відрядження депутації Калнишевський та його оточення готувалися дуже ретельно; у січовому архіві були зроблені копії документів, що прямим чи опосередкованим чином засвідчували право запорожців на володіння спірними територіями. Найголовнішими з них були: універсал Б. Хмельницького від 15 січня 1655 р., царська грамота з оголошенням запорожцям Бахчисарайського миру 1681 р., виписки з конституції польського сейму від 1717 р., російсько-польського договору 1686 р., російсько-турецького договору 1739 р., копії грамот Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни, копії раніше надісланих до Катерини II запорозьких чолобитних та інші документи [спр.344, арк. 5–9]. До комплекту також були включені свідчення запорозьких козаків, постраждалих від поселенців Новоросійської губернії [13, арк. 16–18]. У листі Петра Калнишевського від 24 вересня 1774 р., адресованому Катерині II, посвідчувалося, що на виконання її указу від 22 травня 1774 р. до столиці імперії відряджаються три запорозьких депутати, котрим надані “справочные копии”, необхідні для визначення володільницьких прав запорожців на спірні території. Далі йшов перелік територіальних втрат Війська Запорозького за останні десятиліття і викладалася аргументація щодо необхідності підтвердження російською монархією прав, наданих Запорожжю польською короною. Ця ж аргументація поширювалася і на землі, що відійшли від Туреччини до Росії за Кючук-Кайнарджийським миром. На думку Калнишевського, вони були несправедливо відмежовані від Запорожжя у 1740 р. й передані Туреччині; однак турки не перешкоджали запорожцям здійснювати сезонну експлуатацію прибережних рибних угідь та соляних озер, а відтак ці терени теж мають бути закріплені імператорським указом як володіння запорожців



[4, арк. 1–2]. З собою депутати також везли листи до Катерини II з подякою за висвячення отця Володимира Сокальського на архімандрита, а також до великого князя Павла Петровича, К.Г. Розумовського, Г.Г. Орлова, П.Г. І.Г. та З.Г. Чернишових, М.І. Паніна, М.І. Чичеріна, О.О. В'яземського, Г.М. Теплова, Р.Л. Воронцова, Г.О. Потьомкіна, М.О. Деденєва, С.Ф. Стрекалова, сенатського секретаря В. Рубана, архієреїв Інокентія і Гавриїла та інших [13, арк. 7–7 зв.]. Викладені у тій послідовності, якій вони значаться у даній депутатам промеморії, ці особи, на думку Коша, могли вплинути на розгляд справи на користь Запорожжя.

25 жовтня депутати відбули карантин, проте згодом затрималися в Гупалівці через негоду. Мабуть, затримка пішла на користь, оскільки маршрут довелося змінювати і прямувати не до Петербургу, а до Москви, куди збиралася їхати імператриця і про що було “опубліковано всенародно”, “дабы все, кому надлежит, заблаговременно к тому приготовиться могли” [13, арк. 29–31]. 7 січня 1775 р. С. Білий, Л. Мошенський та А. Головатий прибули до Москви й розташувалися в Спаському (Новоспаському, або Спаса на Новому) монастирі, що на той час перебував на околиці міста. У другій столиці імперії ще чекали на приїзд Катерини, побудували для неї палац, про готовність якого депутати повідомляли в Кіш як про важливу новину. Йшлося про Пречистенський палац, яким дебютував архітектор М. Казаков; в ньому Катерина II пробуде впродовж своїх найтриваліших відвідин Москви – з 22 січня по 20 грудня 1775 року. У цьому палаці в неї народиться дитина від Григорія Потьомкіна, тут відбуватиметься бучне святкування з нагоди закінчення переможної війни з Туреччиною, та власне у ньому ж вирішуватиметься й доля Запорожжя та закладатиметься перспектива подальшого поглинання Росією Північного Причорномор'я, основана на планах Потьомкіна [13, арк. 33–33 зв.].

6 лютого 1775 р. депутати звітували, що їх допустили до генерал-прокурора князя Олександра В'яземського. Той прийняв листа Калнишевського і пообіцяв включити його у доповідь імператриці, що він робив кожного ранку. Згодом були вручені листи, адресовані іншим особам, позначеним у промеморії Коша, “при роздачі которих, – писали депутати кошовому, – нами всякого прошено исходотайствования у ея величества полезной резолюции”, на що їм зазвичай відповідали: “не будете обижены землями и без них не останетесь”. Великий князь Павло Петрович отримав від запорожців у подарунок білого скакуна, іншого коня, каштанової масті, було презентовано Григорію Потьомкіну. Про всі ці події депутати докладно звітували Калнишевському, у відповідь отримуючи настанови від нього, як зокрема у листі від 24 січня, з вказівкою не покладати надію на генерала Черткова [13, арк. 35, 36–36 зв.]. 9 лютого Державна рада заслухала клопотання Війська Запорозького про повернення йому земель, включених до складу Єлисаветградської провінції, а також надання терену між Бугом та Дніпром і грошової компенсації за вилучення землі. Рада обмежилася

надсиленням до Колегії іноземних справ і Сенату запиту щодо документів 1654 і 1734 років про права запорозьців на претендовані землі [11, арк. 269].

У дійсності ж, справа рухалася швидше, ніж це здавалося (чи, радше, вдавали) запорозьким депутатам. Вельможі були з ними люб'язні, однак утримувалися від надання певних гарантій. Згодом депутати помітили, що діло хилиться у несприятливий для Запорожжя бік. В'яземський, наступного разу приймаючи їх, – дарма, що перед тим дав надію сподіватися про доповідь імператриці, – повідомив, що їхня справа передана на розгляд статс-секретаря С. Ф. Стрекалова. Коли ж депутати прийшли до нього, той заявив: “прозби ваши перьвие разберутся в [Государственном] Совете, а потом и доклад ея императорскому величеству учинится”. Потім упродовж місяця Стрекалов відмовляв у прийомі запорозьких депутатів, посилаючись на хворобу. “Теперь живем в Москві без діла, к кому не явились, всяк отговаривается, что не до его касается”, – підсумували козацькі посланці свою роботу за березень. Єдиним вельможею, чиї двері відчинялися для них без скрипу, був Г. О. Потьомкін: “часто бываем, да мало говорим,” – так охарактеризували вони його прийоми [13, с. 42–42 зв.].

У листі, писаному перед Великоднем, депутати скаржилися: “Прямо сказать, всякого дня новая радость”: будинок Потьомкіна переповнений скаржниками на Запорожжя, “живущими у Григория Александровича в комнатах, не продути так густо”. Потьомкін – дарма, що отримав добрий подарунок і приятельського листа від Калнишевського – “чрезмерно пужает за все.., так сердит, что и сказать нельзя”, особливо дорікаючи за офіцерів пікінерних та інженерних полків, затриманих запорожцями, і знищення Царичанського карантину. За це він погрожував, що доб'ється підписання указу Катерини II про висилку із Запоріжжя всіх вихідців з Гетьманщини на попереднє помешкання [13, арк. 39 зв.]. Потьомкін вдавано супив брови, грайливо говорив серйозні речі, бентежачи співрозмовників раптовими переходами від пустотливих веселощів до суворого протоколу. Та, найголовніше, не будучи впевнений у наслідках здійснення радикальних заходів щодо Запорожжя, він спостерігав за реакцією козацьких депутатів на ту чи іншу погрозу і таким чином обмірковував подальший план дій щодо Січі. От він ошелешив січовиків погрозою царського гніву, потім повідомив про гарний банкет (“хороший пир”), який влаштував запорозький старшина Вірменка у слободі Лихівці, погромивши її, сказав, що його схопили і вже везуть до Москви і що те саме чекає на кальміуського полковника Велегуру, котрий відібрав приморські коси від донців. “І за се у Потемкина пили ми кріпкий пунш”, – підсумували розмову депутати [13, арк. 39 зв.–40], переймаючи стиль потьомкінського гумору, куди більш небезпечного, ніж запорозькі іронічні кпини.

Козацькі посланці повели себе не так, як сподівався кошовий отаман, називаючи їх своїми “навсегдашними благодетелями”. Мабуть кривили вони душею, запевняючи Калнишевського, що всіх скаржників на Запорожжя “оспариваем сколько можем”. Г. Потьомкін, котрий не мав остаточної санкції

імператриці на ліквідацію Січі, знайшов спосіб сполохати козацьких депутатів, переконавши їх, що справу з Військом Запорозьким вже вирішено і що їхні подальші клопотання можуть тільки зашкодити їм особисто. Прикметно, що вони, буваючи у переповнених клопотальниками передпокоях Потьомкінського помешкання, у звітах Калнишевському жодним чином не обмовились про їхні очікування скорої ліквідації Січі. А підставу для таких міг, зокрема, дати лист Потьомкіна від 25 лютого 1775 р., в якому він закликав одного з скаржників мати “возможное терпение”, оскільки запорозькі землі “имеют вступить во вверенную мне Новороссийскую губернию” [27, с. 414]. Тож депутати, попиваючи “кріпкий пунш”, піддалися потьомкінському блефу й тієї відповідальної миті зважили за краще дбати про власний порятунок, а не про інтереси Війська Запорозького. Хоча, тримаючи ніс за вітром, вони продовжували виконувати доручення Коша.

У пізніших листах С. Білого, Л. Мошенського та А. Головатого ще більш виразно простежується невідповідний обставинам веселий настрій. Наприкінці березня і 1 квітня 1775 р. вони звітували кошовому отаманові, що “на сих днях” були в Потьомкіна, той сповістив, що ув’язненого Вірменку та ще трьох козаків вже доправили до Москви й утримують під караулом у Преображенському полку. Коли ж депутати, як виходить з їхнього листа, стали виправдовувати Вірменку, говорячи, що він не допускав “[зе]млями нашими користоватся”, причому робив це “не сам собою, но с повеліния Кош[а]”, Потьомкін зауважив: “пошлет[ся] ... грамота в Кош, чтоб сам кошевой ... [с] писарем его Глобою приехал в Москву на о[т]вет”. На це депутати відповіли: “[ко]шевой и старшины сему не причиною, а делает[ся] сие от общества, кошовому, старшинам ежедневно кучат старики отамани и Войско.., что нігде селится, да оно ж сверх сего было наше и есть” [13, арк. 42 зв., 46]. Саме згадування П. Калнишевського у випадку, коли йдеться про арешт людини, що виконувала його наказ, вочевидь, було навмисною діалектичною хибою, котра ставила кошового отамана у невігідне становище. Адже якщо Вірменка – злодій, то таким є й Калнишевський, котрий спрямував його на те “злодійство”; коли ж кошового отамана виправдовують тим, що він оте зробив під тиском запорозького товариства, то і воно, усім загалом, є злодієм.

Все це говорилося у стилі ніби пустотливих веселощів; Потьомкін сипав дотепами і грайливо вдавав із себе козака Кущівського куреня Грицька Нечосу, змагаючись із запорожцями в гуморовій вправності. Ті передали йому листа від Калнишевського, надісланого з Січі 24 січня, котрий теж був не без гумору: читаючи його, Григорій Олександрович “сискал себе весьма приятное, так что говорил нам: ...и я де такое ... [напишу] в Кош, что не прочтут,” – передавали розмову депутати. “[У] Войску нашем не без грамотных”, – жартували вони. “И хотел Потемкин бится об заклад.., да и говорил, что Глоба ваш в Войске [не з]ахочет его читать, а я де ваше посообщал разумным людям для любопытства,” – так велася розмова [13, арк. 46–46 зв.]. В ній, безумовно, присутній значний домішок гри та стилізації,

не помічених в українській історичній літературі, в якій надто серйозно відповідається про невдачі останньої козацької депутації. Проте гра – теж річ серйозна; за сказаними жартома словами Потьомкіна стояло могуття імперії, підтримуване величезною армійською машиною й пенітенціарною системою. Свій досвід спілкування з Потьомкіним добре передав Антон Головатий: “[он] так взглянул на меня.., что я на лице его ясно прочел мой маршрут в Сибирь” [37, с. 13].

Намір запросити Калнишевського до відповіді, проговорений Потьомкіним у жартівливій манері, вповні серйозно розглядався на засіданні Державної ради 27 квітня, де слухали реляцію П. Рум’янцева про “сумасбродство” запорожців і ухвалили: “для удостоверения в подлинности касающихся до запорожцев известий, призвать сюда ... под предлогом объяснения по их о землях просьбе их кошевого, в разсуждении, что исполнение его может опровергнуть, а отговорки подтвердить оныя” [11, арк. 290]. За тиждень перед тим, 20 квітня в раді читали реляцію генерал-аншефа Рум’янцева “о присвоении запорожцами приобретенной (за Ключук-Кайнарджийським, – В. Г.) миром между Буга и Днепра земли” [19, стовб. 306]. А 23 квітня Потьомкін вперше “активным образом” виступив на засіданні Ради, наголошуючи, щоб командир розташованих поблизу Запорожжя військ князь Олександр Прозоровський отримав інструкції, що уповноважили б його на активні дії [32, с. 74].

Остання відображена у звіті запорозьких депутатів (від 1 квітня) аудієнція у князя О. О. В’яземського, проходила напружено. Він, приймаючи козацькі “прозби”, оголосив головні претензії до Війська Запорозького: “зажигание селений, угнание скота, взятие и содержание под караулом пикинерных и инженерных афицеров”. Козацькі посланці, мовляв, “[про]тив его угроз доволно смело и порядочно оправдали свою сторону вьсякими удобными резонами.” Коли ж мова знову зайшла про доповідь імператриці, В’яземський відповів, щоб його більше цим питанням не турбували і йшли б клопотатися до С. Ф. Стрекалова. Останній же повторив названі генерал-прокурором претензії і “наговаривал, в наших де поведених есть такое, которое во всем надлежит государини.” Потім розмова зайшла про юридичні підстави, базуючись на яких, запорожці обґрунтовують своє володіння землею. Депутати проговорили формулювання, на якому вже майже десятиліття вибудовувалися відносини Коша з російським урядом: “с ними пришли под державу Российскую с-под Полской корони [и] имеем писмение на то документи”. Стрекалов на це висунув контраргумент: “когда де вы изъменили, то землю и права свои потеряли” (йдеться про підтримку Військом Запорозьким протиросійського виступу гетьмана І. С. Мазепи). Відповіддю депутатів було: запорожці зі своїми землями були під Турецькою державою, “то с теми ж и пришли под Россию.., до имеем ... Анны Иоанновны ... грамоти простителнии всех наших вин, она оставила нас при всех наших правах, волностях и землях по-прежнему, как они и не отходили.” Це, мовляв, посвідчується копіями документів, які депутати привезли з

собою. “Надеемся верно, – вели своє депутати, – что в России архива не горіла, в ней есть прежних государей отпуски грамот в Войско,” якими можна перевірити запорозькі копії. Стрекалов іронічно запевнив: “архива ціла” і що пошук потрібних документів буде здійснювати Колегія іноземних справ. Козацьких посланців він просив більше його не турбувати і чекати, поки їх покличуть до Державної ради. Уважно відстежуючи хід справи, С. Білий, Л. Мошенський та А. Головатий дізналися, що в Колегії іноземних справ уже доручено “историку немцу ... Миллеру выписки чинить” [13, арк. 45–46].

Доручення відомству М. І. Паніна провести експертизу наданим козаками документів могло бути політично вмотивованим, адже він виступав супротивником Г. О. Потьомкіна, а відтак був зацікавлений у висновку, протилежному тому, що задовольняв царициного фаворита. Про це свідчили й запорозькі депутати: “выписку сию ... приговорено чинить ... [Никитой] Ивановичем Панином, он много оспар[ивает] за нас” [13, арк. 46]. Катерина II прагнула використати придворну конкуренцію передусім із зиском для себе. Потьомкін виступив обвинувачем Запорожжя, Панін – його адвокатом; вона і в цьому дрібному (як для петербурзького двору), але важливому для управління імперії питанні зберігала за собою становище арбітра, котрий, спостерігаючи за суперечками своїх вельмож, визначає, чиї аргументи будуть більш переконливими, тобто вигідними – і для неї, і для імперії.

Була ще одна обставина, що пояснювала, чому саме відомству Паніна доручався розгляд запорозьких документів. В обох імперських столицях було кілька експертів із запорозьких справ, які могли б отримати подібне завдання, проте всі вони так чи інакше були пов’язані з Колегією іноземних справ. Зокрема, сенатський секретар Василь Рубан, котрий певний час був перекладачем Колегії у Микитиному, а згодом вивищився на імперській службі. Він багато писав про історію України, її географію, економіку, шляхи сполучення, а також був автором літературно-художніх творів. Колишній запорозький писар Іван Чугуєвець теж зробив кар’єру в Колегії іноземних справ. В якості запорозького старшини він був відряджений до Петербургу, де з липня 1761 по січень 1762 року клопотався про повернення відібраних від Запорожжя земель [3], але згодом перейшов на колезьку службу. 1 грудня 1762 р. йому, вже в якості прикордонного комісара Колегії, надсилається указ з приводу запорозьких козаків. У 1766 р. він склав “Описание Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделениях, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, також соединение татар и происходимое от оногo запорожцам разорение” [53, С. 1854–1864], проте київський губернатор Ф. Воейков запідозрив його в упередженості на користь запорожців. Знався на запорозьких справах і Петро Бакунін, котрий у 1759 р. був відряджений до Києва для відстеження повстання едісанських ногайців, що підтримали Крим Гірея у його боротьбі за ханський престол у Криму [1]. У травні 1775 р. саме він за дорученням М. І. Паніна листувався з Г.-Ф. Міллером з приводу його висновків щодо запорозьких документів. Вочевидь, до їхнього розгляду був залучений не лише Міллер, але й інші чиновники центральних відомств, що

видно зі згаданої вище репліки Потьомкіна: “а я де ваше посообщал разумним людям для любопытства”, а також із повідомлення депутатів, що доручення готувати “виписку” було дане відомству Паніна “по большей части” [13, арк. 46–46]. Отже, були й ті, хто займався цією ж справою “по меньшей части.”

На відміну від багатьох інших відомств імперії, у Колегії іноземних справ був зосереджений потужний інтелектуальний потенціал, на середину XVIII ст. сформувалася аналітична служба, котра надавала досить професійне інформаційне забезпечення управлінню степовою периферією Російської імперії. Хоч у цілому, за висновком І. де Мадар’яги, болісною проблемою імперії в часи Катерини II був нечисельний адміністративний апарат і низький рівень фахової підготовки чиновництва [39, с. 461]. “Виписка”, про яку говорив С. Ф. Стрекалов, становила документ з докладним розглядом проблеми, що цікавила уряд на певний момент, причому з ґрунтовним екскурсом в історію питання, що ґрунтувалося на опрацюванні як історичних праць, так і старих урядових документів.

Герард-Фрідріх Міллер був видною і впливовою постаттю у наукових колах Петербургу, з 1747 р. обіймав посаду російського історіографа і ректора Санкт-Петербурзького університету. Програш у боротьбі з М. В. Ломоносовим зробив його подальше перебування у Петербурзі небажаним. У 1766 р. Катерина II призначила Міллера “членом иностранных дел коллегии при московском архиве”. Це було свого роду заслання, схоже на те, що він “через злобу Шумахера” відбув у Сибіру в 1733–1743 рр., очолюючи дослідницьку експедицію. Оселившись у Москві, він зостався на посадах і дійсного академіка, і російського історіографа, отримуючи платню за виконання обов’язків за цими посадами. Під час відвідин Москви у 1767 р. імператриця дозволила йому “равномерно и состоящим в сенатском ведомстве разрядным архивом, также и оставшимся от прежняго Сибирского приказа делами по желанию пользоваться” [26, с. 138–146]. І. де Мадар’яга не зовсім розібралася з причинами московського призначення Міллера; надто генералізуючи, дослідниця пов’язала це з тим, що “історія завжди вабила Катерину II, котра вважала, що Росія потребує достойної, написаної за всіма правилами історії як одного з чинників, необхідних для того, щоби в Європі її визнали за рівну” [39, с. 856].

Авторитет Г. Міллера як знавця запорозьких справ склався завдяки публікації в “Ежемесячных сочинениях, к пользе и увеселению служащих” (журнал, який він заснував і редагував упродовж 1755–1765 рр.) нарисів “О начале и происхождении козаков” та “Известий о казаках запорожских” [41]. За висновком Н. В. Полонської-Василенко, остання праця є майже суцільною компіляцією “Истории о казаках запорожских” С. І. Мишецького. На її думку, нового Міллер вніс мало: “...Порівнюючи два оповідання про запорозьких козаків – Мишецького та Міллера, бачимо, що останній не тільки використав першого, як історичне джерело, а мало не все оповідання Мишецького переписав, позбавив його прийнятої в автора систематичності” [47, с. 17–18].

Втім дослідниця розглянула лише одну працю Міллера, в якій він використав “Описание о происхождении запорожских казаков и нынешнем состоянии их”, що зберігалося в його “портфелях” [8]. За висновком Н.В. Полонської-Василенко, збереглося всього 5 списків “Истории о казаках запорожских”: три – у портфелях Міллера, четвертий – у збірці І. П. Сахарова та п’ятий – в зібранні кн. М. С. Воронцова [47, с. 12]. Міллер нічого не знав про її автора і зазначив, що отримав від свого приятеля рукопис якогось офіцера; авторство “Истории о казаках” пов’язується з С. І. Мишецьким на основі згадки О. І. Рігельмана у примітках його “Летописного повествования” [47, с. 12]. Втім зважимо, що саме Г. Міллер уперше у друкованому виданні подав докладний опис устрою Війська Запорозького; дослідниця не звернула увагу на інші Міллерові праці, зокрема ті, що у їх 1846 р. видав Йосип Бодяньський. Причому, Г. Міллер не тільки копіїював, але й створив власну концепцію походження козацтва, оперуючи дослідницькими техніками та теоретичними уявленнями доби Просвітництва. Тож завдяки сформованій репутації єдиного на той час історика Запорозжя та зважаючи на специфіку питання (пошук документів у архіві) уряд саме Міллерові доручив робити “виписку” про запорожців. Зважмо також, що йому доводилося виконувати аналогічні доручення, зокрема, у 1768–1775 рр. готувати “Записку о родстве крымских ханов” [2].

Копії привезених запорозькими депутатами листів (“списки с челобитен”) опинилися в Колегії іноземних справ [4], копію ж універсалу Б. Хмельницького від 15 січня 1655 р. Г. Ф. Міллер отримав безпосередньо від запорозьких депутатів, тому вона й осіла у його “портфелях”. Її справжність посвідчувалася підписом військового писаря Івана Глоби. В документі йшлося про грамоту короля Речі Посполитої Стефана Баторія від 10 серпня 1575 р., котру запорозький кошовий отаман Демко Барабаш надав на розгляд Хмельницькому. Ця грамота буцім була дана на прохання тодішніх гетьмана Якова Богдана (Ружинського) і кошового отамана Павлюка; король, зважаючи на героїчну боротьбу козаків з турками і татарами, жалував їм “город Терехтемиров з монастырем и перевозом, опроч складового старынного Терехтемирова на низ понад Днепром рекою до самага Чигрына и запорожским степом все земли со всеми на тих землях насаженными местечками, селами и футорами, рыбными по тому берегу в Днепре ловлями”, а також “городок старинный же запорожский Самар с перевозом и землями в гору Дніпра по речку Орель, а вниз до самих степов ногайських и крымских, а чрез Дніпр и лиманы дніпровие и боговие, як из віков бывало, по очаковские влусы, и вгору річки Богу по річку Сынюху, от самарских же земель чрез степ до самой ріки Дон, где еще за гетмана козацкого Прецлава Ланцкорунскаго козаки запорожские свои зімовники мівали, иже бы тое все непорушно вовеки при казаках запорожских найдовалось, его королевская м[ило]сць тоею грамотою своею казакам запорожским укріпил” [7, арк. 51 зв.–52].

Свої напрацювання щодо Запорозжя Міллер зберігав у окремих “портфелях”, означених у реєстрі назвою “Casasica”: “Опыт истории козаков” (8 зошитів), “Описание о происхождении запорожских козаков” (4 зошити), “О происхождении козаков” (2 зошити), “Географическое описание о Малой России” (9 аркушів), “Краткая выписка о запорожцах” (5 аркушів), “Обстоятельное описание о народах и землях, между Днепром и Доном находящихся” (189 аркушів), “Сокращение козацкой истории” (8 зошитів), “Географическое описание реки Днепра и других рек, в оную впадающих” (12 аркушів), “Разныя записки и материалы” (52 аркуші) [5, арк. 1]. Вочевидь, ці праці були написані в різні часи, однак значна їх частина – на замовлення російського уряду напередодні ліквідації Січі.

У портфелі № 342 відкритися напрацювання, здійснені Міллером у ході вивчення наданих запорожцями документів. У його другій частині містяться “Разсуждения о запорожцах”, (аркуші 1 – 38) писані німецькою мовою, що має російськомовний переклад (з аркуша 39); обидва тексти мають численні правки, закреслення, вставки [7], що засвідчує чорновий варіант рукопису, з деякими купюрами опублікований Йосипом Бодянським у 1846 р. [40, с. 39–45]. Вочевидь, вчений міг безборонно користуватися не лише документами архіву Колегії іноземних справ, але й інших московських архівів. Він також спирався і на свідчення С. Білого, Л. Мошенського та А. Головатого, з якими зустрічався у Москві [7, арк. 49], а також власною колекцією історичних документів, зібраних упродовж тривалого часу. Н. В. Голіцин зазначає величезний картографічний матеріал, що зберігався у портфелях Міллера, зокрема мапи Слобідської губернії, Єлисаветградської і Катерининської провінцій (із зображенням Української лінії та Українських полків), Азовської й Новоросійської губерній, карти Дніпра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, дніпрових порогів. Причому це – лише дециця від того зібрання, в якому також були матеріали про Кавказ, Сибір, Камчатку, Чукотку, Аляску [26, с. 48–107], порівняно з якими матеріали щодо України становлять незначну децицю.

Г. Міллер не заперечував факт надання польськими королями Казимиром Великим, Сигизмундом I, “а особливо” Стефаном Баторієм певних привілеїв Війську Запорозькому, “разсуждая сколь полезны им сии козаки для обороны от турок и татар крымских, ногайских, белгородских, быть могут, наградили их преимуществами” [7, арк. 39 зв.]. В іншій праці, “О малороссийском народе и запорожцах”, він це прямо констатував: “...Князя Богдана Рожинского ... можно первым почеть малороссийским гетманом, потому что король Стефан Баторий дал при нем в 1576 году козакам полное войсковое учреждение” [40, с. 4]. Тим самим, він вважав, що Росія є частиною європейського феодального простору, в якому володільницькі права, надані одним монархом, можуть автоматично підтверджуватися іншим, котрий поширив свій суверенітет на його землі. Проте у “Разсуждении” Г. Міллер зауважив: “сия дача не пожалована ... запорожским козакам в особность, в коем числе и малороссийские заключались вообще” [7, арк. 43 зв.–44].



Військо Запорозьке, за Міллером, складалося з двох первнів, що походили від різного типу оселення козаків: одружених – у Городовій Україні (Трахтемирів, Черкаси, Чигирин); вони у порожніх місцях по обидва боки Дніпра створювали “города и деревни”, а нежонатих – у Січі. На думку Міллера, остаточно вони розмежувалися у 1654 році, коли “гетман Богдан Хмельницький со всем козацким войском и малороссийским народом отступя от Польши, поддался российской самодержавной власти”, тоді ж він і підтвердив “всем вообще прежнее от королей полских полученные преимущества и волности” [7, арк. 39 зв.–40].

Проте Г. Міллер заперечив саму можливість того, щоб Запорожжя охоплювалося королівськими бенефіціями: “Что надлежит до земель запорожских, то не могло жалование королевское простираться далее, как доколе самые полские границы простирались. По восточной стороне реки Днепра, ниже реки Орла и Самары, никаких от Полши селений не было. Вся оная страна татарами овладаема была. Также и нельзя доказать, чтоб владение запорожское по западной стороне реки Днепра далеко внутрь земли простиралось. Паче то по самым королевским привилегиям заключить должно, что козакам, яко до обороны границ определенным, не позволено было жить, как по одному Днепрскому берегу” [7, арк. 40 зв.]. З цього виходило, що запорожці необґрунтовано вважають степове лівобережжя Дніпра, включно з річкою Самарою й городком Самарь, за своє володіння. Відтак цар Петро I мав повне право “построить в 1687 году на реке Самаре Богородицкой город, а в 1689 на восточном берегу реки Днепра немного выше Сечи крепость Каменной Затон; посему же и ... Елисавет Петровна могла в 1754 году без всякаго сумнения приказать населить Елисаветскую провинцию, без отъятия запорожским козакам земель, от полских королей им пожалованных ... Императрица Екатерина Великая, не взирая на требования запорожцов, весьма справедливо приказала для вящшаго защищения российских селений от крымских набегов прорыть новую Днепрскую линию, которая как занимает самую границу, в силу Белградскаго мирнаго трактата, между Российской и Турецкой империями в 1741 году определенную” [7, арк. 40 зв.–41].

Окремо придворний історіограф розглянув питання про те, як участь запорожців у “Мазепиной измене” могла вплинути на визнання їхніх прав російською монархією: “Всяк разсудить может, что естли б хотя и были у запорожцов прежде какие от королей Полши данные и от государей российских подтвержденные земли и привилегии, то им должно было оных лишиться безвозвратно сею их изменою” [7, арк. 41]. Императрица Анна Іоанівна “простила их в измене” і дозволила їм повернутися на старе місце. Проте тоді, як пише Міллер, “не пришло им на ум болше чего требовать, или просить о землях, кроме Сечи, якобы изъстари к ним принадлежащих” [7, арк. 41–41 зв.]. Так він пояснив відсутність конкретного документу, наданого російською монархією як посвідчення територіальних прав запорожців. “Из сего видно, что нынешняя прозба запорожцов, – продовжує Міллер, – дело

новое, к которому чаятельно последняя турецкая война, когда думали, что в них большая нужда состоит, повод подала” [7, арк. 42]. Отже запорозькі володіння у Присамар’ї – результат самочинної займанщини, що не була санкціонована жодним правовим актом. Після 1735 року “населили они кроме Сечи в Старом и Новом Кодаке и на реке Самаре слободы, с позволением ли или без позволения неизвестно, с великою против прежних своих обычаев отменою, потому что жители хотя запорожскими козаками числятся, живут с женами и с детьми и отправляют земледельство” [7, арк. 42].

Тепер дійшла черга до визначення автентичності універсалу Б. Хмельницького. Вихідним пунктом для міркувань Г. Міллера було те, що запорозькі “подлинника у себя не сказывают, а ссылаются на список”; далі в закреслені маємо: “которому естли разсудить по слогу и по речам, то хотя и кажется список с стариннаго подлинника, но”, без закреслення: “...Слог и речи с тогдашним временем сходны, главное содержание может быть произошло от Хмельницкаго, а некоторые речи подозрение подают о поправке и прибавке, в списке учиненной, чего ради никак точным и верным почитаем быть не может” [7, арк. 43 зв.]. Окрему увагу Г. Міллера привернув фрагмент копії універсалу, в якому Б. Хмельницький буцім підтверджував “запорожским казакам все от королей полских данные им привилегии по врученной ему от Бога и от всего казацкого войска власти и дозволяем им владеть и ползоваться всеми городами, местечками, селами и хуторами ненарушимо навеки”. Це Г. Міллер відкоментував як невідповідність реальному статусу гетьмана: “Так бы писал Хмельницкий, естли б он был сам государь, а не царскому величеству гетман. Не умножаются ли такими сумнительствами о подлинности сего универсала? ... Естли он подлинно так писал, и запорожцы такое его дерзновение одобряют, то сие им не в пользу” [7, арк. 45 зв.].

Проаналізував Г. Міллер і грамоту Петра I 14 липня 1687 року щодо будівництва Богородицької фортеці на р. Самара, в якій зазначалося, що фортеця будується не “в утеснение” запорозьців, а “паче в защищение от неприятельских набегов.., а когда с крымцами война перестанет, тогда о той Самарской крепости ... их царских величеств милостивый указ учинен им будет” [7, арк. 46–46 зв.]. Г. Міллер зауважив, що виявлена тоді обережність царського уряду зумовлена тим, що “тогдашнее министерство столь сильных может быть доказательств не имело, как мы имеем ныне и для того с запорожцами снисходительнее, нежели они во всякое время заслуживали, поступило” [7, арк. 46–46 зв.].

Вочевидь Г. Міллер не мав матеріалу, достатнього для аналізу і співставлення історичних джерел, з’ясування особливостей мови, палеографії і дипломатики українських документів середини XVII ст., що дозволило б йому сформулювати аргументовані висновки; наявні у його портфелях листи про приїзд гетьмана І. Брюховецького до Москви 1666 року, вибірки указів, маніфестів й універсалів 1653–1688, 1732 та пізніших років [23, с. 6] вочевидь давали вельми незначне уявлення про документи доби Б. Хмельницького. Він

не зовсім розумів мову українських текстів середини XVII – початку XVIII ст. Це передусім засвідчують помітки на полях аналізованої копії універсалу, вірогідно, зроблені його помічником, котрий прописав російські відповідники підкресленим староукраїнським словам, причому не завжди вдало: *вобец* – всегда, *рицерские* – геройские, *прагненє* – желание, *затлумили* – укротили тощо [7, арк. 51–52 зв.]. Гетьман К.Г. Розумовський якось зауважив канцлерові М.І. Воронцову з приводу поширеної на той час практики хибного витлумачення документів, писаних по-українському: “Много препятствует точному разумению и наречие малороссийское, которое в правах, в статьях и универсалах гетманских всегда в ином разуме написано, нежели как бы на российском диалекте то разуметь должно было” [20, с. 421]. Міллерів критицизм ґрунтувався не стільки на принципах німецької історико-філологічної школи, скільки на просвітницькому здоровому глуздові. Останній не містив у собі жодних застережень від антиісторичних проєкцій ідей свого часу в часи, коли панували зовсім інші ідеї.

А.В. Стороженко вніс певну ясність у заплутане питання про відносини короля Стефана з українськими козаками. 16 вересня 1578 року Баторій підписав постанову (“*Postanowienie z Niżowcy*”) про умови їхньої служби польській короні. Згідно з ним, козаки мусили відмовитися від самовільних походів до Молдови, нападів на татар; за це вони отримали право стати на королівську службу в кількості 500 чоловік під командою князя Михайла Вишневецького, старости Черкаського та Канівського. Король зобов’язався платити включеним до реєстру козакам по 6 кіп литовських, полотном та іншим. Для поранених і хворих козаків створювався шпиталь у королівському замку Трахтемирів. Міцніючи й розвиваючись, українська козаччина, як і будь-яка соціальна система, потребувала міфів. За висновком В. А. Брехуненка, козацька реформа Стефана Баторія “дала козакам легітимну підставу для змагань за комплект станових прерогатив”; у світогляді козацтва сформувався своєрідний культ короля-сюзерена [24, с. 274]. Відтак Стефан Баторій постав у образі міфічного короля-деміурга, котрий буцім заклав основи козацтва, давши йому права та привілеї, відповідні лицарському стану. Польський хроніст Павло Пясецький (бл. 1645 р.) включив до викладу діянь короля Стефана легенду про те, що він створив для всього козацтва військову організацію і що реєстр з 500 осіб наче був постійним, а не мобілізацією, яка двічі здійснювалася у 1578–1581 і 1583–1584 роках – під час війни з Московією. Було переосмислено й значення Трахтемирова (Терехтемирова), котрий у часи Баторія був невеличким королівським замком, де влаштовувався шпиталь для козаків. У Пясецького він стає козацькою столицею, де розташовується козацький уряд, проводяться ради, міститься арсенал зброї та військовий склад. Інший впливовий автор XVII століття, Самуїл Твардовський виклав у віршах міфи Пясецького і тим самим сприяв їхньому поширенню. Вочевидь, польський хроніст не стільки вигадував, скільки фіксував властиві його часу уявлення й упередження, у такий спосіб перетворюючи їх на загальновідомий факт. Від Пясецького і

Твардовського міф про Баторієві дари увійшов до козацьких літописів Самійла Величка та Григорія Граб'янки, а пізніше – до історичних творів Петра Симоновського, Стефана Лукомського, Олександра Рігельмана. Останній же був упевнений, що козакам, крім Трахтемирова, С. Баторій, пожалував ще й місто Батурин як резиденцію для гетьманів; дарма, що назва гетьманської столиці має близьке звучання до королівської фамілії: це місто було засноване після 1625 року, тобто багато років по смерті Баторія [50, с. 72–74, 120–139].

Аналізуючи документи кінці XVII ст. – початку XVIII ст. про межові суперечки запорожців з місцевим представництвом російської влади, Г. Міллер не звернув увагу на те, що в них відсутні згадки про грамоту Баторія. Прикметно, що у 1705 р. запорожці опротестували визначені російсько-турецькою комісією кордони, посилаючись на межі, прокладені з наказу великого князя литовського Вітовта, зовсім не згадавши про Стефана Баторія. “Преславной памяти от короля Витулта туркам граница есть назначена землею по Бог, по старый Ачаков, а водою, въехавши конем в море, потоль даже копытом земли не достанет, потоль разграничено”, говорив кошовий отаман Кость Гордієнко [38, с. 54]. Теза про добровільне прийняття російського підданства Військом Запорозьким – фундаментальна умова, що гарантувала його політичні й територіальні права, – використовувалася козацькою елітою протягом більш ніж столітнього перебування під Російською державою. З середини 60-х років XVIII ст. ця теза адаптується до специфічних відносин Запорожжя з імперією Романових. У кореспонденції Коша, адресованій російському урядові, вона прописується в усталеній формулі, яку адресат тривалий час не міг спростувати. Однак вимога Катерини II надати конкретні історичні документи, на яких вона ґрунтується, поставили останнього кошового отамана та його оточення в складну ситуацію. Адже уявлення про те, що взаємини Війська Запорозького з польською, а згодом російською короною ґрунтувались на принципах сюзеренно-васальних відносин проросло глибоким корінням в політичну культуру козацтва; воно транслювалася і у польській історичній літературі, і в українському літописанні та фольклорі [30, с. 291–294, 347–348]. Словом, стало загальним, освяченим давньою традицією уявленням. Однак виявилось, що його неможливо пов'язати з конкретним державним актом, який можна було б взяти за юридичну основу. Його лишалося тільки уявити, максимально наблизити за змістом до давніх актів Речі Посполитої і виклавши у формі гетьманського універсалу. Це і зробив автор фальсифікату, що з'явився на Січі вірогідно влітку 1774 року.

Звернімо увагу на ще один документ, включений до комплекту, який привезла остання запорозька депутація до імперської столиці, – виписку з книги 6, аркушу 297 конституції сейму, який відбувся у Варшаві 1717 року. Серед іншого, в ньому йдеться про створення комісії, що мала розглянути “спорние между Трахтемировом а староством Канев[ским] границы по старинним принадлежностям узнавши [уста]новыли... А Трахтемыров [в

окрест]ностях и границах в Привылегии, от найяснейшого короля Стефана всегда защищаемым Республику (или Річ Посполитую) козакам году 1576 данной, выраженных сохранен был.” Відповідність цієї копії оригіналу теж посвідчував підпис Івана Глоби [13, арк. 13]. Вочевидь, Калнишевський сподівався, що в разі, якщо в столичних архівах не знайдеться документа, близького за змістом до “копії універсалу”, і її поставлять під сумнів, то виписку з сеймової конституції спростувати буде важче. Втім вона була куди менш вагомим документом. До речі, Г. Міллер її навіть не розглядав.

Таким чином, універсал Б. Хмельницького від 15 січня 1655 р. є фальсифікатом, виготовленим на основі козацьких літописів і пізніх актів Речі Посполитої. В. Брехуненко кваліфікує його як “штучно сконструйованого у канцелярії Коша Нової Січі в середині XVIII ст.” [24, с. 51]. Ранні редакції цього “універсалу” використовувалися запорожцями ще у 1750-х роках під час межових суперечок з регіональною російською владою. За інформацією кн. Олександра Прозоровського, копію “баторевої грамоты” запорожці отримали від “малороссийского Миргородского полку в местечке Сарочинцах от какого-то старшины [46, с. 382]. Важко сказати, чи усвідомлювали Іван Глоба, який завірив його справжність своїм підписом, і Петро Калнишевський, котрий дав на це санкцію, що мають справу з фальсифікатом – величину ризику, на який наражалася остання спроба захисту Запорозжя. Г. Міллер спростував цей документ як юридичну підставу існування Війська Запорозького і тим самим створив основу аргументації щодо ліквідації Січі. Хоча це спростування не ґрунтувалося на вповні науковому доведенні, а ґрунтувалося на апріорних міркуваннях і свідченні запорозьких депутатів. Щиро запевнивши історіографа російського у тому, що на Січі немає оригіналу цього документа, вони дали підставу думати, що писар Глоба завірив копію неіснуючого документу, тобто свідомо пустив у хід фальсифікат. Саме цю аргументацію знаходимо у відповіді Г. Міллера на зауваження Паніна.

Висновок начальника колезького архіву не влаштував його прямого керівника. 10 травня 1775 року дійсний статський радник Петро Васильович Бакунін прочитав “Разсуждения” Г. Міллера М.І. Паніну. Останній визнав їх “во всех частях основательным”, але зауважив недостатність доказів підробки універсалу Богдана Хмельницького. Звісно, запорожці надали лише копії, “но откуда такое сомнение с стороны вашей происходит, что они подлиннаго иметь не могут?” – передавав Бакунін запитання Паніна в листі, написанному Г. Міллерові того самого дня. Панін чекав на “сущие к тому доказательства”. Бакунін прохав, щоб наступного дня о 9-й ранку Г. Міллер приїхав у Коломенське “для совета” [7, арк. 48 зв.]. У відповідь історіограф російський написав, що його у цьому запевнили запорожці, “обретающиеся здесь”, тобто в Москві; він прийняв їх ласкаво і вони були з ним щирі, говорячи про відсутність оригіналу гетьманського універсалу [7, арк. 48 зв.–49]. Навряд чи ця відповідь розвіяла сумніви Паніна, проте вона була вагомим камінцем,

кинутим на хиткі шальки терезів, на яких зважувалося рішення щодо долі Запорозжя.

Не можна не помітити факт пізнього ознайомлення керівника зовнішньополітичного відомства Росії з висновком щодо питання, яке прямим чином стосувалося його компетенції. Якщо пильніше придивитися до звіту козацьких депутатів від 1 квітня, статс-секретар С.Ф. Стрекалов, спілкуючись з ними, оперував тими ж контраргументами, що виклав Г. Міллер в своєму “Разсуждении”. А це дає підстави припускати, що Стрекалов був ознайомлений з висновками директора архіву Колегії іноземних справ більш ніж на місяць раніше, ніж Панін. Г.О. Потьомкін випереджав свого конкурента, розігруючи “запорозьку карту” у придворній грі в найбільш вигідний для себе спосіб. 7 травня 1775 року Рада розглянула рапорт віце-адмірала М.І. Сенявіна про заборону запорожцям возити до Таганрогу дрова з лісів, розташованих по Кальміусу, а також реляцію П. О. Рум’янцева від 27 квітня про самовільне оселення запорожців на татарських землях по інший бік Берди і про їхні “наглості” в Новоросійській губернії. Рада, зважаючи на ці два документи, що збільшили довгий перелік “провин” Запорозжя, постановила знищити “Кош сих казаков, как гнездо их своевольств, и усмиряя их, учредить над ними начальство, а поселенныя между ними беглыя новороссийския семьи возвратитъ на прежния их места”. Г. Потьомкін на той час уже мав план військової операції з ліквідації Січі: це мали здійснити війська, що поверталися з турецької війни: “по данному повелению войдут в запорожския жилища 10 полков, и еще несколько донских казаков и поселенных новороссийских войск” [11, арк. 294–294 зв.].

У постановах Ради щодо Запорозжя простежується певна непослідовність, що засвідчує прагнення, передусім форсоване Потьомкіним, чимдуж швидше вирішити питання. 27 квітня Рада вирішила викликати Калнишевського – “для удостоверения в подлинности касающихся до запорожцев известий, призвать сюда ... под предлогом объяснения по их о землях просьбе.., в разсуждении, что исполнение его может опровергнуть, а отговорки подтвердить оныя” [11, арк. 290], а 7 травня ухвалюється рішення про ліквідацію Війська Запорозького. Звісно, за ці 10 днів Калнишевський не тільки не міг приїхати до Москви, але й навіть отримати урядовий виклик. Втім, обговорення запорозького питання тривало. 11 травня в Раді заслухано реляції П. Рум’янцева від 3 і 4 травня, в яких він сповіщав про “безпрестанные запорожцов и на них жалобы”, а також про те, що він укотре застеріг кошового отамана, щоб його козаки “до высочайшего ЕИВ на их о землях просьбу решения оставались спокойно и не вынуждали своевольствами строгих против себя мер” [11, арк. 296]. Як бачимо, Рум’янцев ще не знав про ухвалене рішення щодо Січі, причому доставка його кореспонденції з Глухова до Москви (зрозуміло, здійснювана в найкоротший термін) тривала близько тижня. 22 травня 1775 р. імператриця наказала Рум’янцеву застосувати військові засоби: “Смирить их, конечно, должно, и я непременно то сделать намерена”. Заразом і Г. Потьомкін

отримав доручення підготувати маніфест про ліквідацію Січі, керуючись настановою Катерини II: “Вносить нужно все их буйствы, почему вредное такое общество уничтожается” [31, с. 164].

Залишається ще розглянути питання про причетність Г.-Ф. Міллера до підготовки маніфесту про ліквідацію Січі. В.О. Голобуцький розмірковував з цього приводу так: “Спочатку ... уряд намагався знайти юридичне обґрунтування акту ліквідації Січі. З цим ... було пов’язане урядове доручення під час російсько-турецької війни дворянському історику Г. Ф. Міллеру пояснити, чи мають запорожці яке-небудь право на володіння своїми землями. Проте дуже швидко уряд вирішив не утрудняти себе цими обґрунтуваннями, а здійснити свій намір по відношенню до Січі при допомозі тих військ, які після закінчення війни були переведені з Дунаю на придушення селянської війни в Росії. Саме цей проект ... Потьомкін ... запропонував 23 квітня 1775 р. на засіданні ... Ради при височайшому дворі” [27, с. 414]. З цим важко погодитись, оскільки, по-перше, Міллерові пропонувалося писати свій висновок не під час війни, а по її закінченні, по-друге, російський уряд не міг не “утруднити” себе цим обґрунтуванням, оскільки не вважав питання простим, і по-третє, цей самий “уряд” не був монолітним, всередині нього існували конкуруючі угруповання, що по-різному ставилися до вирішення запорозького питання; це вже саме по собі передбачало складну процедуру ухвалення рішень.

Вочевидь, одночасно з “Разсуждениями”, головним завданням яких була верифікація запорозьких документів, Міллер підготував “Краткую выписку о малороссийском народе и запорожцах” [6, арк. 1–5; 40, с. 50–55], в якій розглядалася історія межових суперечок Війська Запорозького з адміністрацією прикордонних військових поселень та губерній. У цьому документі викладено погляд, що ані під час війни 1735–1739 рр., ані по її закінченні запорожці не отримали жодних документів на володіння землею. Власне запорозькою, за висновком Міллера, була та земля, якою вони користувалися під час перебування у турецькому підданстві; її північною межею був кордон, встановлений російсько-турецьким мирним договором 1714 року. Решту територій – межиріччя Самари і Орелі, частину землі, виділену під Нову Сербію, козаки здобули в результаті несанкціонованої займанщини й силового захоплення [6, арк. 3–4]. Підсумком цієї “выписки” став розділ “О неудобствах запорожских”, котрі полягали у наступному:

1. На початку війни Військо Запорозьке занедбало охорону кордонів імперії, не повідомило уряд про їх порушення ворогом і не протидіяло ворожому вторгненню. З цим поєднувався закид у небажанні частини козацтва відбивати напад супротивника: “да и несколько их в сообщении с татарами было”. Міллер не бере до уваги повстання, що спалахнуло на Січі у грудні 1768 р. і яке не могло не позначитися на обороноздатності Війська Запорозького. З іншого боку, “в сообщении с татарами” були повсталі козаки, а не офіційний уряд Запорозжя, в особі Калнишевського, котрий придушив повстання спільно з солдатами Новосіченського гарнізону, тобто діяв уповні

як законослухняний підданий імперії. Разом з тим, Міллер не звернув увагу на приїзд турецького посланця на Січ, котрому Кіш дозволив безборонно виїхати за межі Запорожжя, що, звісно, було порушенням законів імперії, здійсненим під час війни.

2. Військо Запорозьке, як товариство неодружених чоловіків, поповнюється головно вихідцями з Гетьманщини, чим “пресекается размножение народное, а Малороссия источается”.

3. Селища, які запорожці заселили гетьманцями і мешканцями Катерининської та Єлизаветградської провінцій, неефективні для освоєння малозалюдненого краю, оскільки “единственно к обогащению их старшин служат, не поспешествуя не мало ни в чем ни общественной, ни государственной ползе”.

4. “Свободное убежище и укрывателство”, що надається втікачам з Лівобережної України та російських земель, спричиняє відтік населення з регіонів, де утвердилося кріпосництво, що завдає йому збитків.

5. Зловживання митним імунітетом. Товари, що вільно ввозяться на Запорожжя з закордону буцім для внутрішнього споживання, в дійсності як контрабанда потрапляють в Гетьманщину та російські губернії, “через что единственно запорожцы обогащаются, а казна лишается немалых в таможенных сборах доходов” [6, арк. 4 зв.–5].

Власне, ці п'ять пунктів і становлять основу аргументів, викладених у маніфесті про ліквідацію Запорозької Січі від 3 серпня 1775 року. Сама ж поява цього маніфесту позначила важливу зміну не лише в історії українського козацтва, але й Російської імперії. Ліквідація Січі позначила першу важливу перемогу Григорія Потьомкіна над Микитою Паніним; можливо, перемогу неповну: адже “Північна система” Паніна тривалий час співіснувала з “Південною системою” Потьомкіна якщо не в якості альтернативи, то принаймні, паралелі. Катерина II, вибудовуючи та постійно корегуючи систему стримувань і противаг серед імперської еліти, завдяки зіткненню двох потужних можновладців отримала широкий простір для маневру, або розводячи їх в паралельні площини, або ставлячи в ситуацію перпендикуляру. Ліквідація Січі мала важливе значення для визрівання дуже потрібного імператриці придворного угруповання, котре, з одного боку, можна було протиставити “старій” еліті, уособленій в партії Паніна, з іншого боку спрямувати його енергію на здійснення масштабної експансії на Півдні.

Історик Герард-Фрідріх Міллер відіграв у цьому процесі важливу роль. Ліквідація Січі сама по собі не була прямою необхідністю, пов'язаною з оптимізацією управління імперією; можливість для його реформування залишалася, причому запорозькі еліти (вповні лояльні до імперії) були принципово згодні на реформи. Проте це було необхідністю для угруповання Потьомкіна, котре лише завдяки впровадженню південного напрямку політики Російської імперії змогло закріпитися й тривалий час утримуватися при вершині її влади. Міллер зумів виробити таку ідеологічну позицію, що



довела інтереси Потьомкіна до максимальної тотожності з інтересами імператриці Катерини та її імперії.

### **Бібліографічні посилання:**

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі АЗПІ). – Ф. 112: “Дела татар едисанских, ембулуцких и буджацких”. – Оп. 112/1. – 1759 р. – Спр. 2.
2. АЗПІ. – Ф. 123: “Сношения России с Крымом”. – Оп. 123/1. – 1768 р. – Спр. 2.
3. АЗПІ. – Ф. 124: “Малороссийские дела”. – Оп. 124/1. – 1761 р. – Спр. 2.
4. АЗПІ. – Ф. 124: “Малороссийские дела”. – Оп. 124/1. – 1774 р. – Спр. 1.
5. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 199. – Портф. 342. – Ч. 1. – № 1.
6. РДАДА. – Ф. 199. – Портф. 342. – Ч. 1. – № 5.
7. РДАДА. – Ф. 199. – Портф. 342. – Ч. 2. – № 2.
8. РДАДА. – Ф. 199. – Портф. 342. – Ч. 2 – № 3.
9. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Спр. 292.
10. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 846. – Оп. 16. – Спр. 1853: “Реляции графа Петра Ивановича Панина”.
11. Російський державний історичний архів. – Ф. 1146: “Совет при высочайшем дворе”. – Оп. 1. – Спр. 3.
12. Центральний державний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 175.
13. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 344.
14. *Алпатов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.) / М.А. Алпатов. – М.: Наука, 1985.
15. *Андреев А.И.* Очерки по источниковедению Сибири / А.И. Андреев. – Вып. 2: XVIII век (первая половина). – М.–Л.: “Наука”, 1965.
16. *Андреев А.И.* Труды Г.Ф. *Миллера* о Второй Камчатской экспедиции / А. И. Андреев // Известия Всесоюзного географического общества. – 1959. – Т. 91, вып. 1.
17. *Андреев А. И.* Труды Г. Ф. *Миллера* о Сибири / А.И. Андреев // История Сибири. Т. 1. – М., 1999. – С. 66–149.
18. *Андреев В.* Історія однієї зниклої праці або про те, що відбувається із знищеними рукописами (робота Д. Дорошенка “Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії»”) / Дорошенко Д. “Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії»”) / Публ. В. Андреева // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / За ред. В. Смолій, І. Колесник. – Вип. 2. Частина 2 (appendix). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 73 с.
19. Архив Государственного совета. – Т. I.: Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796 гг.). – СПб.: тип. II отд. Собственной ЕИВ канцелярии, 1869.
20. Архив князя Воронцова. – Кн. V. – М.: тип. В. Готье, 1872.
21. *Бахрушин С.Б.* Г.Ф. Миллер как историк Сибири / С.Б. Бахрушин // Миллер Г.Ф. История Сибири. – М.–Л.: Изд.-во АН СССР, 1937. – С. 3–56.
22. *Бовгиря А.М.* Рукописні збірники Василя Ломиковського “Припасы для малороссийской истории” / А.М. Бовгиря // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису. – Київ, 2003. – Вип. 8. – С. 3–27.
23. *Бодянский О.* Предисловие / О. Бодянский // *Миллер Г.-Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М.: тип. Моск. ун-та, 1846.

24. *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIII ст. / В. Брехуненко. – К., 2011.
25. *Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774–1788 гг.* / Сост. акад. Н. Ф. Дубровин. Издание Военно-Ученнаго комитета Главнаго штаба. – СПб.: Военная типография, 1893.
26. *Голицын Н.В.* Портфели Г.Ф. Миллера / Н.В. Голицын. – М.: тип. Г. Лисснера и А. Гишеля, 1899.
27. *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – Дніпропетровськ: “Січ”, 2004.
28. *Готовцева А.Г.* Журнал “Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие” в российском историко-культурном контексте середины XVIII века: диссертация канд. филолог. наук / А.Г. Готовцева. – Москва, 2005. – 280 с.
29. *Грибовський В.В.* Рецензія на монографію: Зорин А.Л. Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века – М.: НЛЮ, 2001. – 416 с. / В.В. Грибовський // Київська старовина. – № 2 (342). – 2010. – С. 157–172.
30. *Думи. Поетичний епос України / Упорядник, автор вступ. ст. та ком. Г.А. Нудьга / За ред. М. П. Бажана та ін.* – К.: Радянський письменник, 1969.
31. *Елисеєва О.* Григорий Потемкин / О. Елисеєва. – 2-е изд., испр. – М.: Молодая гвардия, 2006.
32. *Загоровский Е.* Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. Загоровский // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 31. – Одесса, 1913. – С. 54–74.
33. *Зорин А.* Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века / А. Зорин. – М.: Новое литературное обозрение, 2004.
34. *Илизаров С.С.* 300 лет со дня рождения Г.Ф. Миллера. Академик Герард Фридрих Миллер – историк науки / С. С. Илизаров // Вопросы истории естествознания и техники. – 2005. – № 3. – С. 70-95; № 4. – С. 155–182.
35. *Илизаров С.С.* Герард Фридрих Миллер (1705–1783) / С.С. Илизаров. – М.: Янус-К, 2005. – 96 с.
36. *Каменский А.Б.* Судьба и труды Г.-Ф. Миллера / А.Б. Каменский // Миллер Г.-Ф. Сочинения по истории России. Избранное. – М., 1996. – С. 374–416.
37. *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* Головатый (материал для истории Малороссии) / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 7–29.
38. *Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА) / Упорядник В. Мільчев.* – Запоріжжя: Вид.-во ВАТ “Мотор Січ”, 2004.
39. *Мадариага И., де.* Россия в эпоху Екатерины Великой / И. де Мадариага. – М.: Новое литературное обозрение, 2002.
40. *Миллер Г.-Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / Г.-Ф. Миллер. – М.: тип. Моск. ун-та, 1846.
41. *Миллер Г. Ф.* Известия о казаках запорожских // Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащая / Г.-Ф. Миллер. – СПб., 1760. – Май. – С. 387–444.
42. *Миллер Г.-Ф.* Описание моих служб / Г.-Ф. Миллер // *Голицын Н.В.* Портфели Г. Ф. Миллера. – М.: тип. Г. Лисснера и А. Гишеля, 1899. – С. 136–148.
43. *Мирзоев В.Г.* Г. Ф. Миллер как историк Сибири в оценке русской дореволюционной и советской историографии / В.Г. Мирзоев // Ученые записки Кемеровского государственного педагогического института. – Кемерово, 1963. – № 5.

44. Мокрова М. В. Празднование 300-летнего юбилея академика Г. Ф. Миллера / М. В. Мокрова // Вопросы истории естествознания и техники. – 2006. – № 2. – С. 177–182.
45. Новицький Я. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии / Я. Новицький // Твори в 5-ти томах. – Т. 1. – Запоріжжя: ПП «РА Тандем-У», 2007.
46. Петро Калнишевський та його доба: Збірник документів та матеріалів / Упорядники В. В. Грибовський, В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. – К., 2009.
47. Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Т. I. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965.
48. Полонська-Василенко Н. Д. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Н. Полонська-Василенко // Записки Історико-Філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Вип. XII. – С. 166–203.
49. Соловьев С. М. Г. Ф. Миллер / С. М. Соловьев // Современник. – 1854. – Т. 94. – С. 115–150.
50. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки / А. В. Стороженко. – К.: тип. Г. Л. Фронцкевича, 1904.
51. Федорова В. И. 300 лет со дня рождения историка и исследователя Сибири Герарда Фридриха Миллера, автора книги “История Сибири” (“Описание Сибири”), 1750 / В. И. Федорова // Край наш красноярский : календарь знаменательных и памятных дат на 2005 год. – Красноярск: Кларетианум, 2004. – С. 108–111.
52. Чернобаев А. А. Г. Ф. Миллер – выдающийся ученый России XVIII века / А. А. Чернобаев // Исторический архив. – 2006. – № 1. – С. 3–63.
53. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Т. II. Владимир, 1903.
54. Элерт А. Х. Экспедиционные материалы Г. Ф. Миллера как источник по истории Сибири / А. Х. Элерт ; отв. ред. Н. Н. Покровский. – Новосибирск, 1990.
55. Ясь О. В. “Свій” серед “чужих”, “чужий” серед “своїх”. “История Малой России” Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського) / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 160–194.

В. Грибовский

**Г.- Ф. Миллер и ликвидация Запорожской Сечи, или к вопросу о роли личности историка в истории**

*Рассматривается участие Г.-Ф. Миллера в подготовке решения о ликвидации Запорожской Сечи и значение этого акта в политической карьере*

*Г. А. Потёмкина*

Ключевые слова: Г.-Ф. Миллер, Г. А. Потёмкин, П. И. Калнышевский, Запорожская Сечь

V. Gribovsky

**G.-F. Miller and Zaporozian Sich liquidation, or to the question of role of personality historian in history**

*Gerard-Fridrikh Miller's participation in the preparation of decision about Zaporozian Sich liquidation in 1775 and its value in the political career of Grigorij Potemkin are analysed*

Keywords: G.-F. Miller, G.A. Potemkin, P.I. Kalnishevskiy, Zaporozian Sich